

УДК 343.36

М. Шепітько,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
докторант Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України,
доцент кафедри кримінального права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

**ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ПОБУДОВИ СИСТЕМИ
ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ**

Протидія злочинам у сфері правосуддя має філософсько-правове обґрунтування, яке зумовлюється у осмисленні феномена правосуддя, його мети та обґрунтуванні необхідності його захисту з боку суспільства. До проблеми осмислення діяльності суду із здійснення правосуддя людство зверталося в різні часи розвитку суспільства. Ще в 1810 р. П.А. Фейєрбах називав першим серед джерел кримінального права філософію карного права, а вже потім – народні приписи, на прикладах справжньої Росії, приєднаних провінцій Ліфляндії, Польщі та ін. Причому до цієї філософії вчений відніс такі напрями: 1) психологія; 2) практична філософія (вкл. природне право та кримінальне право у цілому); 3) кримінальна політика; 4) історичні науки (вкл. історію Держави, історію кримінальних законів та пізнання кримінального та всього законодавства іноземних держав та народів); 5) судово-лікарська наука [25, с. 4-7].

Тож філософсько-правове обґрунтування протидії злочинам у сфері правосуддя може мати широкий або вузький підхід, які включають дослідження юридично-психологічних, історико-правових, криміналістичних, судово-медичних або саме філософських за своєю суттю роздумів та записів окремих філософів різних часів, що містяться в стародавніх релігійних та правових джерелах та інших писаних дослідженнях.

Писані джерела релігій та вірувань містять посилання на справедливі та

несправедливі судові процеси, на здійснення правосуддя Богом (від Бога) або людиною професійною в цій сфері. Такий підхід вказує, що ідея здійснення правосуддя та досягнення його мети є такою, що турбує людину протягом тисячоліть. Осмислення Людством діяльності суду та пов'язаних з його діяльністю органів враховує історичний розвиток правосуддя із виконанням цієї функції – Богом або від імені Бога, Правителем або від імені Правителя, Держави, Народу, Церкви тощо. Такий підхід може перекликатися із розвитком інститутів держави та права, розвитку суспільства та необхідністю захисту прав людини.

В іудаїзмі як в одній із стародавніх популярних релігій світу вже наявна одна з основних із семи заповідей Ноя – заповідь правосуддя [28, гл. 5]. Й. Шварц вказує, що нащадки Ноя отримали цю заповідь для того, щоб зберегти суспільство через створення судів, які могли б карати правопорушників, постановляючи вироки, а також розглядати всілякі конфліктні ситуації [28, гл. 5, п. 2]. Згідно з інтерпретацією заповіді правосуддя (судочинства) судді мали судити згідно зі справедливими законами, їм заборонялося брати хабарі, а право на звернення до суду мало розповсюджуватися на всіх. При цьому самосуд та самоуправство вже були суворо заборонені [28, гл. 6, п. 7].

У стародавніх слов'янських віруваннях також існував бог Ній (Вій), який був суддею над мертвими [21]. У ста-

родавніх грецьких та римських віруваннях існувала богиня правосуддя – Феміда (Стародавня Греція), Еквітас та з 1 ст. н.е. Юстиція (Римська імперія) [29, с. 39]. Феміда та Юстиція зображувалися з пов'язкою на очах та мечем у руках [29, с. 39], що вказувало на неупередженість у розгляді справи та неминучість покарання. Еквітас, більш рання богиня правосуддя в Римській імперії, зображувалася з терезами в руці та рогом достатку [29, с. 39], що також вказувало на здійснення нею саме судової функції.

У Законах XII таблиць Римської імперії (451–450 рр. до н. е.) знайшли нормативне відображення правовий обов'язок з'явитись на виклик судового розгляду, заборона переховування від судового розгляду, необхідність швидкого вирішення справи за день і т. ін. (Таблиця I [10]).

Правосуддя на українських землях (як і на територіях інших держав) мало різні форми, що отримало закріплення в письмових джерелах. Правосуддя здійснювалося в різні етапи, що зумовлено змінами у розумінні змісту судової функції та переглядом світоглядних позицій, які існували в суспільствах тих часів. Судова функція у різні часи здійснювалася Княжим Судом (Господарським або Королівським Судом) [24, с. 174–175], Церковним Судом [17, с. 61], Судом незалежної гілки влади. Форма судового процесу залежала від суб'єкта, який здійснював судову функцію, мети та завдань, які досягались через суд. Судовий процес проходив у формі змагання (битви) сторін [22], застосування тортур [1], оцінки наданих сторонами доказів, формування сторін обвинувачення та захисту, надання ними речових доказів, свідків, ораторського мистецтва, залучення спеціалістів тощо.

Слід відзначити, що судова процедура спрощувалася та ускладнювалася залежно від розвитку суспільства в різні часи, що наприкінці XIX – початку XX століть призвело до реформи органів кримінальної юстиції в бік вич-

ленування органів досудового слідства (розслідування) [13, с. 14]. Таким чином, первинне (попереднє) збирання, дослідження та оцінка доказів (матеріалів) у справі здійснюється дотепер у різних країнах світу, включаючи Україну, саме органами досудового розслідування.

Розуміння правосуддя, форм його здійснення та необхідності захисту такої діяльності осмислювалося філософами різних часів та різносторонньо. Так, Платон, описуючи діалог із Сократом, вказував на позицію Сократа, що суддя саме душею править над душами – тому не можна, щоб вона в нього з малих років виховувалася серед порочних душ, спілкувалася з ними, пройшла би через усілякі несправедливості та сама чинила таким чином, – і все це для того, щоб за власним досвідом робити висновки про вчинки інших... Тому добрим суддею буде не молода особа, а старець, який лише у зрілому віці ознайомився із несправедливістю [20, с. 210–211]. Таким чином, Сократ вказує не тільки на те, яким має бути ідеальний в його розумінні суддя з точки зору віку або досвідченості, але й опосередковано зазначає, що через судовий процес суддя має досягти певної мети правосуддя – справедливості. До речі, сам Сократ постраждав від неправдивого доносу афінян та був засуджений через винесення несправедливого вироку до смертної кари [26, с. 348].

Аристотель у своїй відомій праці «Політика» намагається запобігти тому, щоб суддя не став посередником у судовому процесі [3, с. 73]. Роздуми Аристотеля дають змогу зробити висновок про мету правосуддя, якою не може бути просте задоволення сторін у справі (тобто наявна якась більш висока мета). Аристотель також зазначав, що душею держави є військові та ті, на кого покладено відправлення правосуддя під час судового розгляду [3, с. 171]. Пізніше він називав найбільш тяжкою владою ту, яка призводить до виконання вироку над засудженими судом [3, с. 300]. Важливим є піднесення Аристотелем у

цілому посадовців, які відправляли правосуддя, таким чином, він вказував на важливість їх ролі у державі та суспільстві. Аристотель у своїх роздумах пішов далі, виокремлюючи судову владу та способи її порядку. Він називав три критерії класифікації судів – хто судді, що підлягає їх суду, як призначаються судді (жереб або обрання) [3, с. 213]. Відповідно до цієї класифікації Аристотель назвав такі види судів, за якими можна судити про класифікацію злочинів і місце в ній злочинів проти правосуддя: 1) суд для прийняття звітів від службових осіб; 2) суд над особами, які нанесли шкоду державі; 3) суд із розгляду державних злочинів; 4) суд із розгляду скарг між службовими та приватними особами з приводу штрафів; 5) суд із розгляду великих торгових угод між приватними особами; 6) суд із розгляду справ про вбивство; 7) суд для розгляду справ, що стосуються іноземців; 8) суд із розгляду дрібних торгових угод [3, с. 213–215].

Відомий філософ та оратор М.Т. Цицерон поєднував проблеми справедливості та правосуддя – якщо справедливість, вірність своєму слову та правосуддя не будуть виходити з природи та якщо всі ці якості будуть мати на увазі одну тільки вигоду, то чесної особи нам не знайти (Цицерон «Про межі добра й зла», II, 59) [27]. М.Т. Цицерон фактично відносив здійснення правосуддя до природних потреб людини, а результатом (мотивом) такої діяльності називав не вигоду, а чесність (істину). Такий підхід М.Т. Цицерона дає змогу наблизити категорію «істина» до «справедливості» та «правосуддя».

Філософські підходи грецьких та римських філософів у дохристиянський період до дослідження правосуддя та способів їх захисту відносяться до аналізу категорій «правосуддя», «істина», «справедливість», а також зверненню до винесення суддею несправедливого (неправосудного) рішення у справі, зокрема через отримання вигоди.

Поступовий перехід Римської імперії з язичництва на християнство зумовив

змінення світоглядних позицій щодо розуміння правосуддя та суміжних з ним категорій. У християнстві отримала популярність ідея Страшного Суду (Судного Дня). Вона не була новою та походить щонайменше з римських часів. Так, Геракліт вказує на існування суду над світом та над усіма (істотами) в ньому, що здійснюються через вогонь [9]. Ідея Страшного Суду також походить з іудаїзму. Цьому підтвердження наявне в Біблії через згадку про повернення Михаїла з метою спасіння записаних у книзі (як живих, так і неживих) та, відповідно, оцінки їх діянь [4, гл. 12]. Важливе місце також займає в християнській релігії Суд Понтія Пілата над Ісусом Христом [4, гл. 15], що становить великий вплив на християн, оскільки вказує на перемогу добра над злом, незважаючи на лжесвідчення, неправосудний вирок та несправедливе покарання Ісуса Христа та звільнення від кримінальної відповідальності розбійника Варавви [18; 6, с. 138–147].

В ісламі також спостерігається наявність віри в те, що настане Судний день (сура 69 Аль-Хакка «Судний день») [23]. У цьому релігійному джерелі вказувалося, що Фараон та ті народи, які жили до нього й не увірували, громада, яка відвернулася від істини та від здорової людської природи, вчиняючи розпусні, непристойні справи – відвернулися від Господа, який вразив їх сильною та страшною карою...(69:9, 69:10) [23].

Наявність таких вірувань у популярних релігіях світу щодо передчуття Суду над собою та власними вчинками в майбутньому історично давали та дають змогу дотепер досягти прагнення кожної особи окремо та громади (суспільства) у цілому скеровування вчинків у бік добра у протидію зі злом. Таке вірування в Страшний Суд після смерті давало змогу тримати осіб у жаху перед обов'язковою майбутньою оцінкою та неминучою карою та стражданнях (зокрема, вічних). Про настання Страшного Суду згадував і відомий філософ Аврелій Августин (Блаженний), який зазначав, що усілякий, хто хоче

оминути вічні страждання, має не тільки хреститися, але й виправдатися перед Христом, та, таким чином, перейти від диявола до Христа (гл. XVI кн. XXI «Про град Божий») [2, с. 212].

Розвиток християнських ідей у Римський імперії призвів до домінування цих ідей на території Європи, включаючи українські землі, що згодом призвело до хрещення Київської Русі та появи Церковного суду. Тома Аквінський вважав, що перекручувати релігію, від якої залежить життя вічне, – це більш тяжкий злочин, ніж підробляти монету... Ще справедливіше карати смертю еретиків – ...для того, щоб засуджений на смерть пішов з цього життя [5, с. 65]. Саме таким чином церква надавала обґрунтування існуванню Церковного суду, жорстоким покаранням та тортурам, які ним здійснювалися (дії Святої Інквізиції). Слід констатувати, що шляхом побудови такого церковного органу відбувався захист церковної влади в суспільстві того часу, що призвело до інквізиції, агресивних християнських походів на інші держави. Відомо, що в цей час були актуальні зловживання суддів та судових посадовців, що призводили до неправдивих доносів та показань, неправдивих обвинувачень, прийняття та виконання несправедливих рішень, заволодіння майном через винесення неправосудних рішень.

З появою більш сильної влади – влади монарха – над владою церкви з'явилися філософські роздуми щодо місця монарха у державі, зокрема у відправленні правосуддя. Н. Макіавеллі звертав увагу на абсолютну владу монарха в державі – він не може обирати народ, проте може обирати панство, бо його право карати та милувати, наблизити чи тримати в опалі [15, с. 27]. У часи Томи Аквінського та Ніколо Макіавеллі суспільство опинилося між безмежною владою монарха та церкви, що зумовило існування світських та церковних судів. Історично це призвело до реформи не тільки судових органів, але й усієї держави та церкви із суттєвим обмеженням влади обох

інституцій. Наслідком такого підходу стала поява ідей протестантизму. Так, М. Лютер почав розмежовувати Закон та Євангеліє. Висновком такого дослідження стало те, що Закон вимагає ще більш високої праведності, ніж та, яка заснована на чеснотах та благочесті; тоді як Євангеліє благодаті та прощення гріхів повністю збито на землю їх ученням... Закон та Євангеліє відрізняються одне від одного за своїм суттєвим характером: одне обіцяє, інше наказує, Євангеліє дає, а ми приймаємо, а Закон вказує – «Ти повинен» [14]. Існування абсолютної влади у ті часи вказувало на неможливість відмежування суду та його функцій від влади монарха та церкви. Такий підхід простежується у роздумах філософів того періоду. Логічним наслідком історичного розвитку суспільства стала поява Ж. Бодена з ідеєю постійної верховної влади, її необмеженості та абсолютності, єдності та неподільності [26, с. 333].

Особливу увагу осмисленню відправлення правосуддя звертав Г. Гроцій. Він зазначав, що вирішення спорів між окремими громадянами здійснюється державою з метою підтримання суспільного спокою [8, с. 20]. Далі він вказує, що створення судів призвело до того, що саме цей орган отримав можливість стягувати за скоєний злочин, а приватні особи втратили свободу власноруч мститися за спричинену їм кривду [8, с. 29]. Г. Гроцій звертався до аналізу такого злочину проти правосуддя, як самоуправство. Він зазначав, що не має сумніву те, що самоуправство, яке існувало до заснування судів, вельми обмежено, та існує зараз там, де закінчуються межі судової влади [8, с. 142].

Суттєвий внесок в осмислення правосуддя, його розвитку та посягань на нього здійснив Т. Гоббс. За його думкою, збереження громадянського суспільства залежить від правосуддя, а правосуддя – від влади над життям та смертю й іншими меншими нагородами від покарання помсти, привласненими тими, хто має верховну владу в державі... [7, с. 354]. За Т. Гоббсом, вперше саме Адам та

Єва привласнили функцію Бога з відправлення правосуддя з питань добра та зла, які вкусили із забороненого дерева та засудили Бога з приводу оголеності [7, с. 163]. Таким чином, філософ надавав обґрунтування абсолютної влади монарха в сфері правосуддя.

Видатний філософ Д. Локк звертав увагу на інші ситуації, коли шляхом явного порушення правосуддя та безсоромного перекручування законів здійснюється приховування або виправдання насильства чи збитків з боку яких-небудь людей чи групи людей, тоді важко уявити що-небудь інше, ніж стан війни [12, с. 275]. Коли особи, призначені відправляти правосуддя, застосовують насильство та наносять збитки, прикриваючись іменем, видимістю та формою закону (мета закону – захистити невинуватого та відновити справедливість через неупереджене застосування закону до всіх, на кого він розповсюджується); коли ж це не здійснюється *bona fide*, то до потерпілих ведеться війна, й через те, що в них не залишається до кого звернутися на землі для поновлення справедливості, то в цих випадках їм залишається єдиний засіб – звернутися до неба [12, с. 276]. Таким чином, Д. Локк прирівняв злочини проти правосуддя до війни і вказав на те, що вони призводять до безвиході потерпілих, оскільки не залишають законних способів здобуття справедливого рішення.

Знаковий вплив на осмислення діяльності зі здійснення правосуддя здійснив Ш.Л. Монтеск'є, який, як відомо, наполягав на розподілі влади на законодавчу, виконавчу та судову. У своїх дослідженнях він вказував, що не буде свободи, якщо судова влада не відділена від влади законодавчої та виконавчої. Якщо вона поєднана із законодавчою владою, то життя та свобода громадян виявляться у владі свавілля, або суддя буде законодавцем. Якщо судова влада об'єднана з виконавчою, то суддя отримує можливість стати гнобителем [16, с. 143]. Таким чином, Ш. Л. Монтеск'є увійшов в протиріччя із Д. Локком. Разом з цим аргументація

першого із розвитком судової системи і фактичного вичленування судової влади як окремої гілки влади в демократичних формах правління призвела до формального закріплення такого підходу в Конституціях різних країн та зумовила встановлення механізмів із захисту діяльності органів судової влади від суспільно небезпечних діянь.

Філософське осмислення формування системи протидії злочинам у сфері правосуддя дає змогу вказати на те, що правосуддя залежно від форми посягання на його здійснення має здатність змінюватись – так само, як і живий організм еволюціонує через зовнішній на внутрішній вплив на нього. Це виражається в появі нових форм здійснення правосуддя, процедур поза здійсненням правосуддя, появою нових захисних механізмів у системі здійснення правосуддя і т. ін. Такими формами в системі протидії злочинам у сфері правосуддя стала поява злочинів проти правосуддя в системі Особливої частини Кримінальних та Карних кодексів різних країн світу, включаючи Україну. На нашу думку, наявна необхідність перегляду системи злочинів проти правосуддя, що дасть змогу встановити їх оптимальну кількість та формулювання диспозицій норм, що дають змогу охороняти суспільство від посягань на правосуддя. Варто зазначити, що філософи звертали увагу на такі посягання на правосуддя: недонесення про злочин, відмова від правосуддя, неправдиве повідомлення про злочин (донос), лжесвідчення, лжеприсяга, засудження невинуватого до кримінальної відповідальності, постановлення завідомо неправосудного судового рішення. Вважаємо, що доцільним є розгляд можливості включення до системи злочинів проти правосуддя такого посягання, як відмова від правосуддя. Таке посягання відоме протягом сотень років, як злочин у різних країнах і полягає у немотивованій умисній відмові у здійсненні правосуддя, що пов'язується з початком досудового розслідування та/або судового розгляду.

Процесуальна вимога розслідування злочинів проти правосуддя та судового розгляду таких справ, а також засудження винуватих осіб пов'язується із проблемою: хто таку діяльність має здійснювати. Так, окремі із злочинів проти правосуддя здійснюються за підслідністю слідчі органів Державного бюро розслідування, детективи Національного антикорупційного бюро України, підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, слідчі органів Державної кримінально-виконавчої служби України, а у кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст.ст. 384, 385, 386, 387, 388, 396 КК України, досудове розслідування здійснюється слідчим того органу, до підслідності якого відноситься злочин, у зв'язку з яким почато досудове розслідування (ст. 216 КПК України). Такий підхід щодо розслідування злочинів проти правосуддя в повному обсязі задовольнити не може, оскільки професійні учасники судочинства (провадження), які скоюють злочини проти правосуддя, перебувають під «захистом» власних спеціальних юридичних знань та зв'язків між собою, під прикриттям яких і скоюються такі злочини. Крім того, правосуддя зумовлене системою зв'язків між професійними учасниками судочинства (провадження), які підозрюються у скоєнні злочинів проти правосуддя, тому розслідування таких злочинів має здійснюватися тільки неупередженим спеціально створеним органом з розслідування злочинів проти правосуддя. Аналогічна ситуація наявна і під час судового розгляду. Високий рівень протидії судовому розгляду злочинів проти правосуддя з боку професійних учасників, обвинувачених у скоєнні таких злочинів дає змогу вказати на необхідність розгляду питання щодо створення в Україні Спеціалізованого суду з розгляду кримінальних справ щодо злочинів проти правосуддя. Тим паче, що чинним законодавством передбачається захист працівників суду і правоохоронних органів у разі якщо їх тримають в установі виконання покарань чи слідчому

ізоляторі (ст. 15 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»).

Логічним продовженням створення спеціалізованих органів розслідування злочинів проти правосуддя та їх судового розгляду є забезпечення такої діяльності сучасними криміналістичними рекомендаціями щодо техніки, тактики та методики розслідування та судового розгляду злочинів проти правосуддя. Вважаємо, що такий підхід дасть змогу продовжити процес видозмінення системи правосуддя у зв'язку із посяганням на його здійснення.

Ключові слова: злочини проти правосуддя, кримінальне право, філософія, протидія злочинам проти правосуддя.

Стаття присвячена побудові системи протидії злочинам проти правосуддя через звернення до аналізу розвитку філософських поглядів. Продемонстровано вплив філософських поглядів на змінення правових та політичних точок зору на розбудову органів судової влади, а також необхідність захисту правосуддя від суспільно небезпечних посягань.

Стаття посвящена построению системы противодействия преступлениям против правосудия через обращение к анализу развития философских взглядов. Продемонстрировано влияние философских взглядов на изменение правовых и политических точек зрения на развитие органов судебной власти, а также необходимость защиты правосудия от общественно опасных посягательств.

The article is devoted to the construction of a system for combating crimes against justice through an appeal to the analysis of the development of philosophical views. The influence of philosophical views on the change of legal and political views on the development of the judiciary, as well as the need to protect justice from persons, who committed these crimes, has been demonstrated.

Література

1. *Constitutio Criminalis Theresiana*. Wien: Johann Thomas Edlen von Trattner, 1769.
2. Августин А. О граде Божьем. Кн. XVIII-XXII. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Avgustin_18-22.pdf
3. Аристотель. Политика / пер. С.А. Жебелев. Кн. 2, розд. V. Москва: АСТ, 2016. 384 с.
4. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета: Книга пророка Даниила.
5. Боргош Ю. Фома Аквинский. Москва: Мысль, 1975. 182 с.
6. Бочаров Д.О. Розп'ясти (,) не можна (,) виправдати. Криміналіст першодрукований. № 14. 2017. С. 138–147.
7. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва: Мысль, 2001. 480 с.
8. Гроций Г. О праве войны и мира. Москва: Ладомир, 1994. 868 с.
9. Досократики. Фрагменты. URL: http://geraklit.mou.su/_ld/0/2_Geraklit-Fragme.pdf
10. Законы XII таблиц. URL: <http://ancientrome.ru/ius/i.htm?a=1446588975>
11. Законы Вавилонского царя Хаммураби / под ред. Б. Тураева. Москва, 1914. С. 22–23. 82 с.
12. Локк Д. Два трактата о правлении. Сочинения: в 3-х т. Т. 3. Москва: Мысль, 1988. 668 с.
13. Люблинский П.И. Международные съезды по вопросам уголовного права за десять лет (1905–1915): монография / сост. и вступ. статья В.С. Овчинского, А.В. Федорова. М.: ИНФРА-М, 2013. 350 с.
14. Лютер М. Различие между Законом и Евангелием: проповедь Мартина Лютера 1 января 1532 года. URL: <http://www.reformed.org.ua/2/207/Luther>
15. Макиавелли Н. Государь: пер. Г.Д. Муравьева. Москва, 1990. 73 с.
16. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения о духе законов. URL: <http://lex.am/docs/sharle.pdf>
17. Музиченко П.П. История держави і права України: навч. посібник. К.: Товариство «Знання», КОО, 1999. С. 61.
18. Навроцька В.В. Суд над Ісусом Христом з позицій древньоіудейського та сучасного кримінального права й процесу. К.: Вид. дім «АртЕк», 2016. 224 с.
19. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Т. 99: Диоген Лаэртский: 2 изд. испр. М.: Мысль, 1986. 571 с.
20. Платон. Государство. Сочинения в четырех томах / под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса; пер. с древнегреч. Т.3, Ч.1 СПб.: изд-во С.-Петербур. ун-та; «Изд-во Олега Абышко», 2007. 752 с.
21. Словарь русских языческих богов URL: <http://www.velesovkrug.ru/obnovleniya-na-sayte/slavyanskie-bogi-bogislavyan-russkie-bogi-panteon-drevnyay.html>
22. Судебники XV – XVI веков / под общ. ред. акад. Б.Д. Грекова. М.-Л.: изд. Акад. наук СССР, 1952. 615 с.
23. Сура 69 Аль-Хакка «Судный день». URL: <http://www.imat.ru/quran/069.html>
24. Трофанчук Г.І. Історія держави та права України: навчальний посібник. 2-ге вид. перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2017. 568 с.
25. Фейербах П.А. Уголовное право. Санкт-Петербург: медицинская типография, 1810. 142 с.
26. Философия права: учебник / О.Г. Данильян, Л.Д. Байрачная, С.И. Максимов и др.; под ред. О.Г. Данильяна. Х.: Прапор, 2005. 384 с.
27. Цицерон М.Т. О государстве. Философские трактаты. Второй день. Кн. III. URL: <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1414870003>
28. Шварц Й. Семь законов Торы народам мира. Москва: Возвращение, Индрик, 1993. гл. 5. 134 с.
29. Шишков С. Фемида и Юстиция. Состязательный уголовный процесс в эпоху античности. Наука и жизнь. № 6. 2017. С. 38–48.

